

Cynan Llwyd

**‘Byd newydd ymha un y
preswylia cyfiawnder’:
Gweledigaeth Morgan John
Rhys (1760–1804)**

Gwerddon

CYFNODOLYN ACADEMAIDD CYMRAEG

Golygydd: **Dr Anwen Jones**

'Byd newydd ymha un y preswylia cyfiawnder': Gweledigaeth Morgan John Rhys (1760–1804)

Cynan Llwyd

Perthyn Morgan John Rhys i ail genhedlaeth y Methodistiaid. Er nad yw mor adnabyddus â Thomas Charles (1755–1814), Thomas Jones, Dinbych (1756–1820), a John Elias (1774–1841), dylid ei ystyried yn un o ffigyrau pwysicaf y cyfnod ac yn etifedd diwygiad ysbrydol a chymdeithasol arweinwyr cyntaf y Methodistiaid Cymraeg ac yn anad dim, yn etifedd i William Williams, Pantycelyn (1717–91).

Gwelir cysylltiad clôs Morgan John Rhys a William Williams yn yr ymgyrch i ddiddymu'r fasnach mewn caethwasiaeth, a hynny oherwydd eu hefyngyliaeth grefyddol nid er gwaethaf hynny. Dadleuir yn yr erthygl hon i efengyliaeth grefyddol Morgan John Rhys ei gymhell i geisio cyfiawnder cymdeithasol, gan gynnwys ymgyrchu i ddiddymu'r fasnach mewn caethwasiaeth, rhyddid crefyddol a rhyddid gwleidyddol, a'i fod felly'n rhagflaenu gweithgarwch gwleidyddol ffigyrau crefyddol y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Fodd bynnag, nid Morgan John Rhys oedd y Cristion efengylaidd cyntaf i gondemnio'r fasnach mewn caethweision. William Williams oedd y gŵr hwnnw.

Gwreiddiwyd yr ymgyrch yn erbyn y fasnach mewn caethweision o du'r Cymry Cymraeg yng ngweithiau a gweledigaeth obeithiol William Williams, Pantycelyn. Cawn y condemniad cyntaf yn y Gymraeg o'r fasnach mewn caethweision yng nghampwaith William Williams, sef *Pantheologia, neu Hanes Holl Grefyddau'r Byd*. Mae'r gyfrol hon yn uchelgeisiol; mae'n 654 o dudalennau o hyd ac fe'i cyhoeddwyd mewn saith rhan rhwng 1762 a 1779. Rhan o'i hynodwydd yw sut y llwyddodd William Williams i gydbblethu dau beth a ystyrir yn elynion i'w gilydd, sef y Diwygiad Efengylaidd (neu Fethodistaidd) a'r Oleuedigaeth. Pwysleisiai Efengyliaeth emosiwn a phrofiad tra pwysai'r Oleuedigaeth ar drefn a rheswm. Yng ngwaith William Williams, ac yn enwedig yn *Pantheologia*, serch hynny, gwelir y ddau ddylanwad hyn mewn harmoni. Mae'r gyfrol yn llawn gwybodaeth am grefyddau, daearyddiaeth, hanes a diwylliant gwledydd y byd. Gwyddoniadur ydyw, a daeth cyfrolau o'r fath yn ffasiynol dan ddylanwad yr Oleuedigaeth er mwyn addysgu'r Cymro cyffredin, a oedd, yng ngeiriau William Williams, gystal â mwnci gwyn o'r India (dyfynnwyd yn Roberts 1958: t. 222). Pwrpas yr addysgu hwn, serch hynny, oedd nid yn unig gwella dysg y Cymro cyffredin, ond ei arfogi â gwybodaeth am y gwledydd hyn er mwyn ennyn ei ddiddordeb ynddynt ynghyd â darparu gwybodaeth iddo allu ymateb yn weddigar i'w sefyllfaoedd. Yn hyn o beth, *'it is a prime example of Williams Pantycelyn being an heir of the Enlightenment as well as a child of the Evangelical Revival of the eighteenth century'* (James 2009).

Yn ei adran yn esbonio priodweddau Gini yng Ngorllewin Affrica, disgrifia William Williams y fasnach mewn caethweision ac fe'i condemnia'n hallt. Benthyciodd Williams lawer oddi wrth gyfrol Thomas Salmon (1679–1767), sef *Modern History: or, The Present State of All Nations* (1739), gan ychwanegu ei fanylion a'i bwyslais ei hun. Mae'r adran ar Gini yn adrodd sut y bu i'r Ewropeaid ecsploetio brodorion Gorllewin Affrica a'r modd y dygwyd hwy i fod yn gaethweision. Adroddir am sut y llwyddodd yr Ewropeaid i beri i frenhinoedd

gwledydd Gorllewin Affrica ryfela yn erbyn ei gilydd er mwyn sicrhau cyflenwad o gaethweision i'r dyn gwyn. Er hynny, nid rhywbeth y mae Ewropeaid yn ei wneud yn Affrica yn unig yw cipio pobl i fod yn gaethweision. Mae'n rhywbeth y mae Ewropeaid, a Chymry a Phrydeinwyr yn eu plith wrth gwrs, yn euog ohono hefyd yng Ngogledd America:

Ac fel y dwedir, mae llawer o'n Planwyr ni yn America heb roi fawr triniaeth well iddynt, gan wneud cyngair a'i gilydd i beidio gwneud Crist'nogion o honynt, rhag ofn iddynt Ddeall bod y Grefydd Grist'nogol yn gorchymmyn i bawb wneuthur fel y dymument i eraill wneuthur iddynt hwy; ac yn ganlynol y disgwyliant gael triniaeth fel Dynion, ag sydd ar un Duw ac ar un Crist wedi marw trostynt.

Am y fasnach hon dywed William Williams yn blwmp ac yn blaen, 'diau yw nas gallir fyth amddiffyn na chyfiawnhau y fath Draffig a hwn' (1762: t. 39).

Yn ogystal â'r condemniad uchod, cyhoeddodd William Williams gyfieithiad o'r 'slave narrative' cyntaf yn y Saesneg o law Ukawsaw Gronniosaw (c. 1705–75)¹ ac fe'i cyflwynodd i Selina Hastings, Arglwyddes Huntingdon (1707–91). Yr oedd Selina Hastings yn un o brif noddwyr y Methodistiaid ac yn gyfrifol am gyhoeddi sawl 'slave narrative', gan gynnwys un Olaudah Equiano (c. 1745–97) yn 1789 ac un Ottobah Cugoana (c. 1757–91) yn 1787. Pwysigrwydd y llyfrau hyn oedd dangos dynoliaeth caethweision, y driniaeth erchyll a brofasant, eu gallu i ymateb i'r efengyl Gristnogol a'r ffaith y bu Iesu Grist farw er mwyn achub dynion du yn ogystal â rhai gwyn.

Un fenter Fethodistaidd a gefnogodd Selina Hastings yn dwymgalon oedd sefydlu coleg yn Nhrefeca ger cartref Howell Harris (1714–73) er mwyn hyfforddi pregethwyr a chenhadon. Iddi hi, roedd efengyleiddio caethweision yn bwysig. Gwelwyd felly, drwy gydol yr 1770au, ymdrechion gan y coleg i anfon myfyrwyr yn genhadon i daleithiau'r UDA er mwyn efengylu i'r caethweision a'r brodorion. Ar gais Selina Hastings, ysgrifennodd William Williams yr emyn Saesneg, '*O'er those gloomy hills of darkness*', er mwyn i'r emyn gael ei ganu yn y coleg yn Nhrefeca ac yng nghartref George Whitfield (1714–70) i blant amddifad yn Georgia, UDA (a oedd o 1770 ymlaen dan ofal Selina Hastings, gyda chaethweision yn gweithio yno). Gwelwn yn yr emyn ddyhead William Williams i weld yr efengyl yn cyrraedd pellafion y byd, ac i'r '*Indians*' a'r '*Negroes*' ddod yn Gristnogion. Mae'r emyn yn dangos hefyd fod William Williams yn meddwl bod y ddaear ar fin cyrraedd uchafbwynt arbennig:

Lord, I long to see that morning,
When thy gospel shall abound,
And they grace get full possession
Of the happy promised ground;
All the border,
Of the great Immanuel's land.

Mae'n emyn sy'n ymgorfforiad o'r gobaiith y bydd yr efengyl Gristnogol yn teyrnasu ledled y byd '*and with its references to freedom and redemption, to a blessed jubilee and to the*

¹ Williams, W. (1779), *Berr Hanes o'r pethau mwyaf hynod ym mywyd James Albert Ukawsaw Gronniosaw, tywysog o Affrica: fel yr adroddwyd ganddo ef ei hun* (Aberhonddu: E. Evans).

dawn of a glorious morning, this hymn would become a favourite (...) among slaves and former slaves' (James 2009).

Un o'r pethau a gymhellodd William Williams i gondemnio'r fasnach mewn caethweision ac i hiraethu am weld diwrnod pan fyddai'r holl fyd, gan gynnwys Brodorion a duon America, yn addoli Iesu Grist, oedd ei obaith fod y greadigaeth ar fin cyrraedd ei uchafbwynt yn y Milflwyddiant. Sonia Datguddiad 20 am gyfnod o fil o flynyddoedd pan fydd paradwys, neu nefoedd, yn cael ei sefydlu ar y ddaear. Dyma gyfnod pan fydd rhyddid, cyfiawnder a heddwch yn disodli gorthrwm, anghyfiawnder a rhyfel. Law yn llaw â'r Milflwyddiant, ceir y gred yn Ailddyfodiad Iesu Grist. Cred cyn-filflwyddwyr y gellir disgwyl sefydlu'r Milflwyddiant ar ôl Ailddyfodiad sydyn Iesu Grist, ond i ôl-filflwyddwyr, megis William Williams, dylid disgwyl yr Ailddyfodiad ar ôl cyfnod y Milflwyddiant, sef cyfnod cyn Ailddyfodiad Crist pan fyddai dylanwad yr efengyl Gristnogol yn lledu'n rymus trwy'r byd. Yng ngoleuni hyn, nid yw'n syndod i ôl-filflwyddwyr, gyda'u gobraith fod y ddaear yn cyrraedd uchafbwynt gogoneddus, daflu eu hunain i weithgarwch pellgyrhaeddol megis yr ymgyrch yn erbyn caethwasiaeth a ffurfio cymdeithasau cenhadol.² Bu farw William Williams cyn gweld diddymu'r fasnach mewn caethweision a chyn cyfarfod sefydlu un o'r cymdeithasau cenhadol mwyaf dylanwadol, *The London Missionary Society*, ond mae diolch y ddau fudiad hyn yn enfawr iddo fel arloeswr. Nid oes syndod i gannoedd yng Nghapel Spa Fields, Llundain, forio canu '*O'er those gloomy hills of darkness*' yng nghyfarfod sefydlu Cymdeithas Genhadol Llundain ar 22 Medi 1795. Roedd yn hollol naturiol bod yr ymgyrch yn erbyn caethwasiaeth a'r ymgyrch i efengyleiddio'r ddaear gyfan yn mynd law yn llaw â'i gilydd. Fel yr esbonia E. Wyn James:

Y mae'r weithred o genhadu yn rhagdybio bod y bobl hynny yn eneidiau byw gwerthfawr, pobl y bu Crist farw drostynt, pobl wedi'u creu ar lun a delw Duw, ac nid yn hanner anifeiliaid. (James 2006)

Nid gormeswyr ac imperialwyr oedd y cenhadon. Yn wir, 'draenen yn ystlys y masnachwyr a'r milwyr imperialaidd fu'r cenhadon, a bu gwrthwynebiad i gaethwasiaeth yn nodweddyson o'r mudiad cenhadol ar hyd ei hanes' (ibid.). Dyn a rannodd weledigaeth obeithiol William Williams gan ymroi trwy gydol ei fywyd i genhadu a cheisio rhyddid i gaethweision oedd Morgan John Rhys.

Er i ddegawdau olaf y ddeunawfed ganrif fod yn rhai cythryblus tu hwnt, roeddynt hefyd yn rhai 'cyffrous, ffurfiannol yn hanes Cymru' (James 2007: t. 5). Dyma gyfnod Rhyfel Annibyniaeth America a'r Chwyldro Ffrengig ac, fel William Williams yntau, credai plant yr Oleuedigaeth a'r Diwygiad Efengylaidd fod newid mawr ar droed; 'diwedd y byd, efallai, neu drefn gymdeithasol newydd a fyddai'n creu nefoedd ar y ddaear' (James 2010: t. 3). Dyma gyfnod pan oedd syniadau'r Oleuedigaeth, Efengyliaeth a Radicaliaeth wleidyddol ar droed. Fel y nodwyd eisoes, pwysai'r Oleuedigaeth ar reswm ac oherwydd hynny rhoddwyd pwyslais ar fethodoleg wyddonol gan gwestiynu a herio dysgeidiaeth draddodiadol yr Eglwys. Yn ogystal â hyn, rhoddodd yr Oleuedigaeth bwyslais ar ryddid unigol a rhyddid mynegiant.

² Gweler James, E. Wyn (2002), 'Williams Pantycelyn a Gwawr y Mudiad Cenhadol', yn Jenkins, Geraint H. (gol.), *Cof Cenedl*, XVII, tt. 65–101. Gweler hefyd Hughes, D. A. (1986), 'William Williams Pantycelyn's Eschatology as seen especially in his *Aurora Borealis* of 1774', *Scottish Bulletin of Evangelical Theology*, 4 (1), Gwanwyn, 49–63. Hefyd, Murray, Iain H. (1971), *The Puritan Hope: A Study in Revival and the Interpretation of Prophecy* (London: Banner of Truth).

Yn draddodiadol, gelyn yr Oleuedigaeth oedd Efengyliaeth. Daeth Efengyliaeth yn fudiad grymus yn ystod y Deffroad Mawr yn y ddeunawfed ganrif. Yr oedd hwn yn gyfnod o ddiwygiadau crefyddol, yn gyntaf yn Northampton, MA, rhwng 1733 a 1734 dan arweiniad Jonathan Edwards (1703–58) ac yna'r Diwygiad Efengylaidd (neu Fethodistaidd) ym Mhrydain dan arweiniad Daniel Rowlands (1711–90), Howell Harris a William Williams yng Nghymru ynghyd â John Wesley (1703–91), Charles Wesley (1707–88) a George Whitefield (1714–70) yn Lloegr. Nodweddir Efengyliaeth gan emosiwn a phrofiadau crefyddol personol. Noda David Bebbington mai pedwar prif bwyslais Efengyliaeth yw tröedigaeth (*conversionism*), awdurdod y Beibl (*biblicism*), pwysigrwydd croeshoeliad Iesu Grist (*crucicentrism*) a gweithredoedd da'r Cristion (*activism*). '*Together,*' dywed Bebbington, '*they form a quadrilateral of priorities that is the basis of Evangelicalism*' (1993: t. 3).

Mae *conversionism* yn pwysleisio angenrheidrwydd tröedigaeth, neu ailenedigaeth, yr unigolyn. I'r efengylwr, neges graidd yr Efengyl yw bod iachawdwriaeth i'w gael drwy ffydd yn Iesu Grist yn unig ac edifeirwch oddi wrth bechod. Mae tröedigaeth yn gwahaniaethu'r Cristion oddi wrth y di-gred ac yn arwain yr unigolyn at fywyd o sancteiddrwydd yn hytrach na phechod. Yn aml mae tröedigaeth yn brofiad emosiynol a all gynnwys galar yn sgil pechod ynghyd â gorfoledd yn sgil maddeuant (Bebbington 1993: tt. 5–8).

Mae *biblicism* yn pwysleisio awdurdod a phwysigrwydd y Beibl fel Gair Duw i'r efengylwr o gymharu ag awdurdod eglwysig ac esgobol (Bebbington 1993: tt. 12–14).

Mae *crucicentrism* yn pwysleisio'r pwysigrwydd a roddai Efengyliaeth ar yr lawn, sef marwolaeth ac atgyfodiad achubol Iesu Grist sy'n cynnig maddeuant pechodau a bywyd newydd. Ystyrir yr lawn yn nhermau iawn dirprwyol gan i Efengyliaeth, yn gyffredinol, ddysgu i Iesu Grist farw ar ran, ac yn lle, dynoliaeth bechadurus gan dderbyn y gosb yn eu lle (Bebbington 1993, tt. 15–16).

Mae *activism* yn esbonio mynegiad allanol bywyd newydd y Cristion wrth iddo rannu'r efengyl drwy bregethu a gweithredu cymdeithasol (Bebbington 1993: t. 12).

Nod Radicaliaeth wleidyddol yw gwyrddroi gwerthoedd a strwythurau cymdeithasol mawr y dydd, megis y Goron, yr Eglwys a'r Senedd, a hynny trwy ddulliau chwyldro. Yn Morgan John Rhys, gwelir un dyn yn ymgorffori'r tri mudiad.

Ganed Morgan John Rhys ar ffermdy Graddfa ger Llanbradach ac fe'i magwyd ar aelwyd Ymneilltuol. Oherwydd cefndir a lleoliad y teulu mae'n bur debygol fod y teulu'n adnabod William Williams ac yn gyfarwydd â'i waith. Nid oes prawf o hyn ond gellir dweud yn bur hyderus i Morgan John Rhys, yn fachgen ifanc, glywed John Wesley'n pregethu yn Llanbradach ar ddydd Gwener 12 Awst 1768. Roedd Llanbradach yn ganolfan bwysig i'r Ymneilltuwyr felly. Fel William Williams, roedd ei fryd ar fod yn feddyg, ond bwriad ei dad ar ei gyfer oedd gyrfa ym myd arian a masnach. Addysgwyd ef yn ysgol gweinidog gyda'r Annibynwyr, David Williams (1709–84), ym Mhwll-y-pant. Aeth oddi cartref i Lundain i weithio mewn banc ac yna i Fryste a Portsmouth i weithio fel asiant morwrol. Yno, trefnodd i fudo i Dde Carolina, ond rhaid oedd iddo ddychwelyd adref pan ddaeth y newydd i'w fam ddioddef anaf drwy ddamwain. Yn naturiol ddigon i un a fagwyd ar aelwyd Ymneilltuol ac a addysgwyd gan David Williams, bu pynciau ysbrydol a chyflwr ei enaid yn pwyso'n drwm arno ers yn ifanc a theimlodd mai galwad ddwyfol oedd ei ddychweliad adref i Gymru. Cafodd dröedigaeth yng Nghaerdydd wrth ddarllen gweithiau'r Piwritaniaid, Richard Baxter (1615–91) a Joseph Alleine (1634–68). Bedyddiwyd

ef yng nghapel bedyddiedig Hengoed ym mis Awst 1785 yn 24 oed. Wedi hyn dechreuodd bregethu cyn derbyn hyfforddiant swyddogol yn Athrofa'r Bedyddwyr ym Mryste yn 1786.

Roedd Bryste'n ddinas fywiog a phrysur ac yn un o brif ganolfannau masnach Prydain mewn caethweision, ond yr oedd hefyd yn gartref i rai o brif wrthwynebwyr y fasnach honno, megis Dr Caleb Evans (1737–91), llywydd yr Athrofa. Dyma ŵr a oedd yn gefnogol iawn i achos yr ysgolion Sul ac i egwyddorion Rhyfel Annibyniaeth America. Ym Mryste daeth Morgan John Rhys dan ddylanwad y Bedyddiwr Robert Hall (awdur *Christianity consistent with the Love of Freedom* (1791) sy'n amddiffyn gweithgarwch gwleidyddol Anghydfurfwyr), sy'n lleisio dyhead i weld diwygio cymdeithasol a gwleidyddol fel a welwyd yn y Chwyldro Ffrengig. Eglura Dewi Arwel Hughes fod y 'cwestiwn o ryddid yn cael lle blaenllaw ym meddwl llawer o weinidogion ifanc yr Anghydfurfwyr y pryd hwnnw ac yfodd Morgan John Rhys yn ddwfn o'r ffynnon' (Hughes 1990: t. 29).

I'r Methodistiaid, er mai'r ysbrydol oedd eu prif ffocws, 'cam bychan mewn gwirionedd oddi wrth bwysleisio'r angen am ryddid ysbrydol yng Nghrist oedd hawlio rhyddid i'r bod dynol, gorff ac enaid (...) nid yw'n syndod felly, mewn gwirionedd, weld Cristnogion efengylaidd yn ymroi'n frwdfrydig i'r ymgyrch (...) i ddileu'r gaethfasnach' (James 2010: tt. 3–4). Nid radicaliaid gwleidyddol yn unig a bwysleisiai ryddid a chyfiawnder. I blant y Diwygiad Efengylaidd, roeddent yn eiriau hollbwysig hefyd. Ni cheir amheuaeth mai'r ysbrydol a ddeuai gyntaf iddynt, sef y rhyddid oddi wrth bechod a marwolaeth a ddaw o gredu ac ymddiried yn aberth achubol lesu Grist ar y groes ac o wisgo cyfiawnder lesu Grist yn sgil hynny. 'Ond yr oedd oblygiadau moesol a chymdeithasol i'w crefydd hwythau' (James 2006). Onid dyma'r hyn a sylweddolodd William Williams wrth hyrwyddo safbwyntiau gwrth-gaethwasiaeth yn y Gymraeg ac wrth fod yn llais cynnar i weledigaeth obeithiol y mudiad cenhadol? Wrth ystyried William Williams a Morgan John Rhys maes o law, gwelwn wahaniaeth clir rhyngddynt hwy a George Whitfield a Selina Hastings. Er i Whitfield a Hastings arddel Efengyliaeth, nid oedd yn eu cyflyru i wrthwynebu caethwasiaeth. Mae'n amlwg i Efengyliaeth Williams ei arwain at weithgarwch gwleidyddol (condemnio caethwasiaeth) a ddatblygodd maes o law yn Radicaliaeth wleidyddol yn Morgan John Rhys (ymgyrchu'n uniongyrchol yn erbyn caethwasiaeth). Wrth i'r ddeunawfed ganrif a'r bedwaredd ganrif ar bymtheg fyned rhagddynt, gwelwyd y goblygiadau moesol a chymdeithasol hyn yn dod i ddominyddu, gyda rhyddid a chyfiawnder 'daearol, corfforol' yn dod yn gynyddol bwysig ochr yn ochr â rhyddid a chyfiawnder 'nefol, ysbrydol'. Yn Morgan John Rhys, gwelir yr ymradicaleiddio hyn a dylanwadau Efengyliaeth a'r Oleuedigaeth yn cydblethu. Radicaliaeth wleidyddol a chrefyddol oedd Radicaliaeth Morgan John Rhys; fe'i hystyrid yn wleidyddol oherwydd yr ymgeisiai i wydroi strwythur a gwerthoedd y gymdeithas, ac fe'i hystyrid yn grefyddol am y mynnai fod i Efengyliaeth wedd gymdeithasol bellgyrhaeddol. I Whitfield a Hastings, roedd modd i Efengyliaeth esgusodi caethwasiaeth os deuai'r caethweision hynny yn eu tro yn Gristnogion da, ond i Williams nid oedd modd cyfiawnhau caethwasiaeth er na ddymunai hyrwyddo protest ac anufudd-dod sifil. I Morgan John Rhys, roedd ei Efengyliaeth yn mynnu ymateb uniongyrchol a chwyldroadol.

Enghraifft o hyn yw'r gyfrol a gyhoeddwyd ganddo yn 1794, sef *Tabl yn cynnwys Maintoli, Hyd, Lled a Rhifedi'r Trigolion ynghyd a'u Hamrywiol Grefyddau yn Holl Wledydd ac Ynysoedd y Byd...Hefyd...y Moddion i ddychwelyd y Paganiaid i wybodaeth o'r Unig Un Dduw, a'r lachawdwr lesu Grist*. Cyfrol ydyw sy'n debyg iawn mewn rhai ffyrdd i

Pantheologia William Williams a gwyddoniaduron eraill y cyfnod. Ceir tabl maith ar wyth tudalen y gyfrol wedi'i osod yn dwt ac yn drefnus mewn colofnau er mwyn cyflwyno hyd, lled, poblogaeth a chrefyddau gwledydd y byd. Ceir gwybodaeth ychwanegol, er enghraifft 'Y mae Ynysoedd Ladrone yn cael eu preswyllo gan y Paganiaid mwyaf anfoesol', tra bod Bermuda yn 'Hanner Saeson a hanner Caethion' (t. 9). Ni ellir peidio â gweld dylanwad yr Oleuedigaeth ar y gyfrol gan iddo gyflwyno gwybodaeth mewn modd rhesymol, megis gwyddoniadur. Cyflwyno gwybodaeth, addysgu'r anwybodus a hynny mewn modd trefnus a rhesymegol yw nod y gyfrol. Er hynny, mae ganddi ddylanwad efengylaidd yn ogystal, oherwydd, fel *Pantheologia*, y nod yw cyflwyno gwybodaeth er mwyn cymell cenhadu. Dywed Morgan John Rhys wrth ddod i gasgliad ar ddiwedd y tabl fod:

pedwar cant ac ugain myrddiwn mewn tywyllwch paganaidd. Cant a deg ar hugain o fyrddiwnau yn canlyn Mahomet. Can' myrddiwn yn proffesu pabyddiaeth. Pedwar a deugain o fyrddiwnau yn brotestaniaid. Deg myrddiwn ar hugain yn perthyn i eglwys Groeg ac Armenia. Ac o gylch 7 myrddiwn o luddewon (...) Y mae'n sicr na ddichon un cristion gwirioneddol ddarllen yr hanes uchod, heb alaru, wrth feddwl fod cynnifer o'i gyd-greaduriaid mewn tywyllwch (t. 9).

Wrth ystyried y wybodaeth yn y tabl, dyhead Morgan John Rhys yw i'r darlennydd sylweddoli cyfrifoldeb moesol a chymdeithasol ei grefydd:

y mae galwad uchel, yn yr amser presennol, ar bob enaid byw i ddeffroi i gyfiawnder, ac i ymdrechu hyd y mae ynddo i oleuo ei gyd-greaduriaid, ym mhob gwlad, ac yn neillduol i gofio am ei gymmydogion gartref, i ddysgu plant y tlodion i ddarllen, a chynghori pob dyn o fewn ei gydnabyddiaeth i sylwi ar arwyddion yr amserau a barnu drosto ei hun, beth fydd uniawn (t. 9).

Gwelwn Radicaliaeth, Efengyliaeth a'r Oleuedigaeth yn fyw ac yn iach yn y paragraff hwn. Mae ei Radicaliaeth i'w weld yn y ffaith ei fod am i bawb ddeffroi i gyfiawnder a gweithredu dros gyfiawnder cymdeithasol, a gwelir dylanwad yr Oleuedigaeth yn y ffaith mai 'goleuo' cyd-ddyn yw'r modd gorau i geisio cyfiawnder cymdeithasol. Gwelir Efengyliaeth Morgan John Rhys yn y ffaith iddo weld 'arwyddion yr amserau' yn nigwyddiadau ei ddydd a oedd fel petaent yn rhagfynegi cyfnod y Milfwyddiant. Oherwydd hyn dylid paratoi at hynny a phrysuero ei ddyfodiad drwy ymroi i weithredu cyfiawnder.

Arweiniodd Radicaliaeth, Efengyliaeth a Goleuedigaeth Morgan John Rhys at dri pheth yn benodol, sef Ffrainc, yr ymgyrch yn erbyn caethwasiaeth ac Unol Daleithiau America.

Ym mis Mai 1791, penderfynodd Morgan John Rhys roi'r gorau i'w weinidogaeth yn yr eglwys Fedyddiedig ym Mhen-y-garn ger Pont-y-pŵl³ a symud i Ffrainc er mwyn hyrwyddo Protestaniaeth yng nghanol bwrlwm y Chwyldro Ffrengig. I radicaliaid fel Morgan John Rhys, cynigiai'r Chwyldro obaith am ddyfodol gwell. Gwelent y Chwyldro 'as a

³ Bu'n weinidog yno am bedair mlynedd wedi iddo ddychwelyd adref o Fryste chwe mis ar ôl cychwyn ar ei hyfforddiant yn y coleg, oherwydd i'w fam farw. Ni welodd aelodau'r eglwys ym Mhen-y-garn lawer ohono yn ystod ei weinidogaeth yno. Bu ar deithiau pregethu hir yn 1788 a 1789 gan bregethu tua hanner cant o weithiau'r mis.

manifestation of a broader universal struggle' gan fod *'the subjugation of the government to the will of the people in France provided hope for further religious, political and constitutional reform in Britain'* (Charnell-White, 2012: t. 9). Canodd Edward Williams ('Iolo Morgannwg' 1747–1826) yn obeithiol am sefydlu trefn newydd yng ngolau'r Chwyldro:

Ond dydd sy'n agosáu.
Dydd hyfryd i'n rhyddhau
O'n pen a'n braw;
Dydd megis ffwrn o dân
A ddifa'r drwg yn lân,
Dyrchafwn bawb y gân,
Y mae gerllaw.

Mae Edward Williams yn gwbl glir pwy fydd yn teyrnasu dros y drefn newydd:

O! pam, frenhinoedd byd,
Ymelwch cwyn cyd
Mewn poethder gwŷn?
Clywch orfoleddus gainc!
Mae'r gwledydd oll fal Ffrainc
Yn rhoddi'r orsedd fainc
I freiniau dyn.

Gorfoledd! Cwyn dy lais!
Cwmp holl deyrnasoedd trais!
Maent ar eu crŷn.
Cawn deyrnas hardd ei gwedd,
Dan farn Tywysog Hedd,
Yn honno cwyn o'r bedd
Holl freiniau dyn. (Charnell-White 2012, tt. 156–60)

Gwelwn felly fod radicaliaid yn gweld y Chwyldro fel digwyddiad o bwys eschatolegol. Hynny yw, roedd y chwyldro yn un o'r digwyddiadau hynny a fyddai'n arwain at sefydlu'r Milflwyddiant. Arwyddair y Chwyldro oedd 'Rhyddid, cydraddoldeb a brawdoliaeth' a gwelodd y radicaliaid y Chwyldro fel cychwyn trefn newydd a fyddai'n gweld sefydlu'r rhinweddau hyn ledled y byd. Canodd Morgan John Rhys:

Mae rhyw ysbryd yn ymdaenu
Fel fflam danllyd yn y byd,
Cyfraith rhyddid sy'n gorchfygu,
Aiff nefol dân ymlaen o hyd
Nes goresgyn De a Gogledd,
Dwyrain a Gorllewin faith;
Yr Oen yn Frenin ar Ei orsedd
I bob cenhedlaeth, llwyth ac iaith.

Achubodd Morgan John Rhys ar y cyfle i ymfudo i Ffrainc ac yfed o ffynnon y Chwyldro. Sefydlodd orsafoedd pregethu Saesneg yn Calais a Boulogne a dysgodd Ffrangeg cyn symud i Baris, lle y bu'n ymweld ag adfeillion y Bastille. Tra bu yno, pregethodd

a dosbarthodd Feiblau. Yr oedd yn argyhoeddedig y byddai'r chwyldroadwyr a'u hymlyniad wrth *Liberté, Egalité a Fraternité* a'u hawydd i 'ddiosg gormes brenhinoedd ac offeiriaid Pabyddol, yn barod – yn awyddus yn wir – i gofleidio Protestaniaeth; ond cafodd ei siomi yn yr ymateb' (James 2007: t. 8). Roedd wedi gobeithio sefydlu eglwysi Saesneg Protestannaidd a theithio i Lydaw i genhadu, ond oherwydd prinder arian dychwelodd Morgan John Rhys i Gymru cyn diwedd gwanwyn 1792 gan fynd ati i geisio codi arian ar gyfer argraffu Beiblau Ffrangeg. Penderfynodd Cymanfa'r Bedyddwyr ym Moleston ym mis Mehefin 1792 ei gefnogi tra oedd yn llywydd arni, ond ni ddychwelodd i barhau â'i genhadaeth yn Ffrainc. Roedd perthynas Prydain a Ffrainc wedi dadfeilio'n llwyr erbyn hynny. Dienyddiwyd y brenin Louis XVI yn 1793 gan codi braw ar frenhinwyr ym Mhrydain a chyhoeddwyd rhyfel yn erbyn Prydain.

Er na lwyddodd yn ei genadwri a'i ymgyrchoedd yn Ffrainc, defnyddiodd Morgan John Rhys yr argraffwasg yng Nghymru mewn modd llwyddiannus er mwyn condemnio'r fasnach mewn caethweision, galw am weithredu uniongyrchol yn erbyn y fasnach mewn caethweision, hybu dysg ymhlith y Cymry Cymraeg a chyflwyno'r efengyl Gristnogol. Yn bennaf, eir ati i roi sylw i'w bamffled *Dioddefiadau Miloedd Lawer o Ddynion Duon, mewn Caethiwed Truenus yn Jamaica a Lleoedd Eraill; Yn cael eu gosod at Ystyriaeth ddifrifol y Cymry hawddgar, er mwyn ceisio eu hennill i adael Siwgr, triagl, a Rum o law'r Cymro, Gelydol i bob Gorthrech* a ymddangosodd ar ddechrau'r 1790au.

Gwrthodwyd mesur William Wilberforce (1759–1833) i ddiddymu'r fasnach mewn caethion ym mis Ebrill 1791, ac felly aethpwyd ati i brotestio mewn modd uniongyrchol drwy beidio â phrynu siwgr, rum a thriog a wnaed gan gaethion. O ynysoedd y Caribî, yn enwedig Jamaica, y daeth llawer o gyfoeth Prydain, a hynny trwy'r fasnach mewn siwgr. Yn naturiol felly, siwgr oedd prif darged ymgyrchwyr gwrth-gaethwasiaeth. Dyma bwyslais erthygl dan y pennawd 'Hanes y grefydd Grist' nogol o ran ei llwyddiant' a ymddangosodd yn rhifyn cyntaf cylchgrawn arloesol a radical a gyhoeddwyd o dan olygyddiaeth Morgan John Rhys, sef *Y Cylchgrawn Cymraeg*. Nid oes modd manylu yn yr erthygl hon ar y cylchgrawn arbennig hwn, ond rhaid nodi mai hynodrwydd y cylchgrawn, fel ei olygydd, oedd ei fod yn ymgorfforiad o'r syniadau radical a oedd ar droed yn y cyfnod, sef yn bennaf, Efengyliaeth a'r Oleuedigaeth. Roedd y cylchgrawn yn trafod themâu eang gan gynnwys crefydd, addysg, gwleidyddiaeth, hanes, llenyddiaeth a'r iaith. Trwy'r *Cylchgrawn* roedd Morgan John Rhys yn addysgu'r Cymry Cymraeg yn y pynciau hyn ac yn eu cymell i weithredu. Dywed Dewi Arwel Hughes mai maniffesto Morgan John Rhys oedd y *Cylchgrawn* ac mai byrdwn mawr Morgan John Rhys oedd 'fod rhywbeth mawr ar ddigwydd yn y byd, fod rhyddid gwleidyddol yn mynd i ddod ar fyrder i genhedloedd y ddaear ac y byddai'r rhyddid hwnnw yn agor y ffordd i ryddid ysbrydol a fyddai'n dilyn pregethu cyffredinol yr efengyl' (Hughes 1990: t. 33).

Ymddangosodd cerdd gan Morgan John Rhys cyn cyhoeddi *Dioddefiadau* dan y teitl *Achwynion Dynion Duon, mewn Caethiwed Truenus yn Ynysoedd y Suwgr*. Dyma gerdd sy'n 'lifo'n rhwydd ac yn effeithiol ei hergydion' (James 2010: t. 7). Yr ergyd yw bod dynion du a gwyn 'o'r un gwaed, yn frodyr i'w gilydd ac yn blant i'r un Tad nefol' (ibid.). Ynddi, adroddai caethweision hanes chwerw eu cipiad a'r driniaeth a gawsant dan law'r dyn gwyn o gymharu â melyster blas siwgr:

Gwrandewch, *Frutaniaid* mwynion,
Achwynion dynion dŷ,
Sy'n goddef blin gaethiwed,
Gwae ni, o'ch plegid chwi:
O *Affrica* fe'n dygwyd,
Mewn modd lladradaidd gwŷ,
I godi pethau melus
Eu blas i blesio'r blys.

Pan fo'ch yn gweled Suwgr,
Oh! cofiwch fel y cawd,
Trwy lafur annaturiol
Cystuddiol caethion flawd:
Os yw yn felus gennych,
Bu'n chwerw dost i ni:
Yn sydyn yr arswydech
Pe clywech chwi ein cri.

Profodd *Dioddefiadau* fod Morgan John Rhys yn ysgrifennwr effeithiol. Dyma oedd y pamffled cyntaf yn yr iaith Gymraeg a bregethodd yn erbyn y gaethfasnach a'r bwriad oedd darlunio'r fasnach yn gignoeth er mwyn pwysleisio ei herchylltra a'i natur bechadurus. Mae'n gwbl bendant ei neges, sef fod caethiwed 'yn afresymol, yn anghyfiawn, a chwbl groes i natur' ac yn gwbl groes i'r ffydd Gristnogol (t. 3), ac o dan y teitl ar yr wyneb ddaalen ceir cyfeiriadau Beiblaidd er mwyn atgyfnerthu ei neges.⁴ Dywed mai 'anwybodaeth a (*sic*) anystyriaeth' (t. 2) y Cymry sy'n eu harwain at brynu siwgr, ac felly byrdwn y pamffled yw addysgu a goleuo'r Cymry ynghylch y fasnach, a thrwy hynny eu hannog i weithredu. Yr oedd yn awyddus i bawb ddeall ac ymateb i'w alwad. 'Fy amcan pennaf,' meddai, 'yw darlunio pethau mor syml ac eglur, ag (*sic*) mewn iaith mor sathredig, fel y gallo pob un a ddarllo hefyd ddeall fy meddwl' (t. 2). Mae'r pamffled yn llawn darluniau pwerus megis 'dagrau halltton' a 'ffrydiau gwaed', a chwestiynau er mwyn pigo cydwybod megis 'a allai gymmeryd y mymryn lleiaf o honynt heb fod ei galon yn dolurio?' (t. 2). Yn rhesymegol a threfnus mae Morgan John Rhys yn adrodd y camau erchyll sydd ynghlwm wrth y fasnach, sef y cipio, y fordaith, y glanio a'r gwerthu, y gweithio, trefniadau cysgu a gwisgo ac yn olaf, a'r mwyaf erchyll, y cosbi. Rhestran ddifflwyn ar dafod y 'torri dannedd', 'hollti ffroenau', 'torri clustiau', 'torri llaw', 'arllwys cwyr neu blwm toddeg arnynt', 'gwthio haiarn poeth rhwng eu dannedd', 'dodi benywon yn noeth i gwneud eu gwaith ar cerrig (*sic*)', 'crogi,' 'fflangellu' a 'rhwygo cnawd' (t. 9). Adroddodd am 'un meistr a rostiodd ei gaethwas yn fyw am redeg i bant,' a'i ymateb i hyn, fel y dymunai i ymateb ei ddarlennydd fod, yw galaru: 'Och Dduw! druenused peth yw fod creaduriaid rhesymol wedi ymgaledu i'r fath radd, a gallu trin eu cyd-ddynion yn y cyfryw fodd!' (ff. 10-11). A dyma yn y bôn yw prif ddatl Morgan John Rhys, oherwydd mae'n cyhoeddi ei neges yn enw brawdoliaeth. Yn ei dyb ef, plant i'r un Duw oedd dynion gwyn a du, ac roeddent yn hollol gyfartal yn eu cymeriad a'u rhinweddau. Pwysleisiai fod y caethweision 'yr un mor hawddgar a charedig (...) yr un mor gryf a chynnes eu serchiadau a (*sic*) dynion eraill' a'u bod yr un mor 'wirion',

⁴ Ecsodus 21: 16, 2: 23 a 2 Cronicl 11: 19.

'diddrwg', 'têg (*sic*)', 'cyfiawn', 'syml', 'diddichell', 'lletugar' a 'chymwynasgar' (ff. 11–12) â'r Cymro croen gwyn. Arweiniodd ei resymu at y cwestiwn terfynol, sef pam 'y gwneir yr holl lanastra yma ar greaduriaid rhesymol Duw, a'n *cydradd ninnau* ymhob ystyr o bwys?' (t. 12). Yn ogystal â hyn, atgoffir y darlennydd fod llyfr y Datguddiad yn darlunio golygfa lle y ceir cynrychiolaeth o bob llwyth ac iaith yn addoli Iesu Grist ar adeg ei Ailddyfodiad, a phan ddaw Iesu Grist yn ei ôl,⁵ bydd yn barnu drwgweithredwyr ond yn gwobrwyo 'holl weithredwyr cyfiawnder a thrugaredd' (ff. 15–16). Dyma lyfr trefnus, bywiog a grymus, 'ac y mae'r pwyslais ynddo ar ein cyfrifoldeb personol ni bob un i weithredu yn erbyn anghyfiawnder a chamarfer' (James 2010, t. 10). Hefyd, mae'n enghraifft wych o'r modd yr ymgorfforai Morgan John Rhys Radicaliaeth, Efengyliaeth a'r Oleuedigaeth. Mae'n radical am ei fod yn cynnig gweithredu er mwyn gwyrddroi masnach a oedd yn sail i rym a chyfoeth yr Ymerodraeth Brydeinig, ac mae'n efengylol am fod cymhelliad yn y pamffled i drin ac i weld dynion duon fel plant i Dduw, i gyflwyno'r efengyl Gristnogol iddynt ac i weithredu'n gyfiawn er mwyn osgoi barn a llid Duw pan ddeuai Iesu Grist yn ei ôl ar adeg ei Ailddyfodiad. Mae'n bamffled sy'n llawn o ddyllanwad yr Oleuedigaeth oherwydd cyflwynir toreth o wybodaeth mewn modd trefnus a rhesymegol i'r diben o addysgu'r Cymry Cymraeg.

Ym mis Ebrill neu fis Mai 1794, cyhoeddodd Morgan John Rhys *Y Drefn o Gynnal Crefydd yn Unol-Daleithiau America: Ynghyd â Darluniad Byr o Kentucky, a Rhesymau digonol i gyfiawnhau'r cyfryw sy'n myned o'r Wlad hon i America, a chyngor i'r Cymry*. Manylodd ar Kentucky oherwydd honno oedd y dalaiith ddiweddaraf i gael ei sefydlu, a rhoddai gyfarwyddiadau i'r Cymry a oedd am ymfudo i'r UDA, oherwydd iddynt hwy ac i Morgan John Rhys roedd hi'n wlad llawn addewid lle y teyrnasai rhyddid a chyfiawnder. Egyr y gyfrol gan ddweud, 'Wedi treigl miloedd o flynyddoedd, ymha rai yr oedd dynolryw yn cael eu amharchu (*sic*) gan bob math o drawslywodraeth, braidd ym mhob rhan o'r byd, y mae'n hyfryd gweled byd newydd, ymha un y preswylia cyfiawnder, wedi ei sefydlu gan Dduw ar y ddaear' (t. 1). Nid syndod felly i Morgan John Rhys symud yno ym mis Awst 1794 a byw yno hyd ei farwolaeth yn 1804. Apeliodd UDA at Radicaliaeth, Efengyliaeth a Goleuedigaeth Morgan John Rhys. Dyma wlad lle y rhoddwyd rhyddid i bobl addoli fel y mynnent, lle yr oedd trafod syniadau gwleidyddol a chymdeithasol yn cael ei gymell a lle yr oedd llwythi brodorol i'w hefengyleiddio a chaethion i'w rhyddhau. Tra bu yno, sefydlodd ddau beth sy'n dangos eto'r holl rymoedd a ymgorfforai, sef *The Missionary Society of Philadelphia* a'i wladfa Gymreig, Cambria, ym Mhensylfania.

Ysgrifennodd lythyron manwl at gyfaill iddo wedi iddo gyrraedd UDA, ac yn fuan iawn daeth wyneb yn wyneb â chaethwasiaeth, yn enwedig wrth deithio drwy daleithiau'r De. Dywed:

Sorry am I to say that the white people in the Southern States are initiated from their infancy into a system of barbarous cruelty. (Griffiths 1910, t. 105)

Wrth ymweld â Charleston, dywedodd:

Negroes not only half naked, but totally uncovered penned up at night and awoke each morning by the music of whips. (ibid., t. 150)

Wrth ystyried caethwasiaeth UDA, mae'n rhyfedd fod Morgan John Rhys mor awyddus i ymfudo yno a gweld Cymry eraill yn gwneud yr un peth. Gellir ond tybio bod y potensial

⁵ Datguddiad 7: 9.

o allu byw mewn rhyddid a chyfiawnder yn yr UDA yn drech nag erchyllterau'r fasnach mewn caethweision yn ei lygaid. Yn wir, dyma'r awgrym a gawn yn un o'i lythyron:

The Day Star from on high has risen – the morning dawns – the sun appears – the remains of slavery shall be soon swept from the new world with the bosom of pure democracy. (ibid., t. 57)

Yn ogystal â gobeithio'n hyderus am ddymchwel y fasnach mewn caethweision, gobeithiai'n hyderus weld yr Indiaid Brodorol yn troi at Gristnogaeth. At y diben hwn, sefydlodd 'The Missionary Society of Philadelphia'. Ymbillodd am gefnogaeth swyddogion byddin America, a'u harweinydd Anthony Wayne (1745–96) mewn anerchiad yn Greenville ym mis Gorffennaf 1795 ac eglurodd mewn pamffled yn hyrwyddo'r gymdeithas genhadol:

The Missionary Society of Philadelphia impressed with the importance of ameliorating the condition and augmenting the happiness of mankind, are impelled by motives of religion and benevolence to attempt the propagation of Christian and civil knowledge among the aborigines of America. (ibid., t. 30)

Wrth amlinellu rheolau a threfn y gymdeithas, dywed:

No missionary shall be considered qualified who is not capable of practicing or teaching some useful art as well as a rational system of religion. No other test shall be required excepting evidences of piety and zeal; that he renounces all sectarian names and adopt simply that of Christian. (ibid., t. 30)

Gwelwn eto Efengyliaeth a'r Oleuedigaeth yn ymbriodi yn Morgan John Rhys. Nod y gymdeithas oedd nid yn unig efengyleiddio'r Brodorion, gan gyflawni 'the ancient prediction. "The knowledge of the Lord shall cover the earth as the waters do the sea"⁶ (t. 31), ond hefyd eu diwyllio a'u cynorthwyo. Gwelir yn ogystal Radicaliaeth Morgan John Rhys yn y ffaieth ei fod yn mynnu rhyddid crefyddol – nid oedd lle i enwadaeth yn y gymdeithas.

Menter gyffrous arall Morgan John Rhys yn yr UDA oedd sefydlu trefedigaeth Gymreig o'r enw Cambria ym Mhensylfania er mwyn bodloni ei awydd am ryddid gwleidyddol a chrefyddol. Beulah, 'Gwlad Rhyddid', oedd ei phrifddinas. Credir bod oddeutu 300 o drigolion yn byw ym Meulah ar un adeg a bod cynllun gwreiddiol y ddinas yn bedair milltir sgwâr er mwyn bod yn ddrych o gynllun dinas fawr Philadelphia. Yn y cynlluniau gwelir eglwys, dau westy, melin, ysgol a llyfrgell. Ceir strydoedd yn dwyn yr enwau 'Lamb', 'Kid', 'Milk', 'Sun' a 'Joy'. Eglwys anenwadol oedd un Beulah a 'cred syml yn Iesu Grist ac yn y Testament Newydd fel rheol buchedd oedd unig gredo'r eglwys' (Hughes 1990: t. 34). Ni pharodd y wladfa hon ac ni lwyddodd y gymdeithas genhadol.

Serch hyn, mae i Morgan John Rhys le arbennig yn hanes Radicaliaeth, Efengyliaeth a'r Oleuedigaeth yng Nghymru a thu hwnt. Yn ei bamffledi, ei gerddi a'i ymgyrchoedd gwelir gweledigaeth radical a luniwyd gan Efengyliaeth a'r Oleuedigaeth, dau beth a ystyrir yn aml yn elynion i'w gilydd. Dyma ddyn a oedd ar dân i addysgu'r Cymry Cymraeg ynghylch materion cyfoes gan gynnwys y fasnach mewn caethion, diwinyddiaeth,

⁶ Eiseia 11: 9, Habakkuk 2: 14.

hanes, daearyddiaeth a gramadeg. Dyma ddyn a hiraethai am weld caethweision yn ennill eu rhyddid a phobl o bob llwyth ac iaith yn troi at Gristnogaeth, a hynny er mwyn gweld rhyddid a chyfiawnder yn teyrnasu. Mae ei bwysigrwydd yn y ffaith iddo roi gwedd radical wleidyddol i Efengyliaeth Gymreig a pharatoi'r ffordd, drwy hynny, at Radicialiaeth wleidyddol Anghydfurfiaeth y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Llyfryddiaeth

- Bebbington, D. (1993), *Evangelicalism in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s* (London: Routledge).
- Charnell-White, C. A. (2012), *Welsh Poetry of the French Revolution 1789–1805* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).
- Griffiths, J. T. (1910), *Rev. Morgan John Rhys, "The Welsh Baptist hero of civil and religious liberty of the 18th century"*, 2^{il} argraffiad (Caerfyrddin: W. M. Evans a'i Fab).
- Hughes, D. A. (1990), *Meddiannu Tir Immanuel: Cymru a Mudiad Cenhadol y ddeunawfed ganrif* (Pen-y-bont: Gwasg Bryntirion).
- Hughes, D. A. (1986), 'William Williams Pantycelyn's eschatology as seen especially in his *Aurora Borealis* of 1774', *Scottish Bulletin of Evangelical Theology*, 4 (1), 49–63.
- James, E. W. (2013), "'Blessed Jubil!" Slavery, mission and the millennial dawn in the work of William Williams of Pantycelyn', yn Kirk, J., Brown, M., a Noble, A (goln), *Cultures of Radicalism in Britain and Ireland, Poetry and Song in the Age of Revolution*, 3 (London: Pickering & Chatto), ff. 95–112.
- James, E. W. (2006), 'Caethwasanaeth a'r beirdd, 1790–1840', <<http://www.cardiff.ac.uk/insrv/libraries/solar/digital/welshballads/caethwasanaeth.html>> (dyddiad cyrchu: 7 Rhagfyr 2016).
- James, E. W. (2010), 'Morgan John Rhys a chaethwasiaeth Americanaidd', yn Williams, Daniel G. (gol.), *Canu caeth: y Cymry a'r Affro-Americaniaid* (Llandysul: Gwasg Gomer), ff. 2–25.
- James, E. W. (2007), "'Seren Wib Olau": Gweledigaeth a chenhadaeth Morgan John Rhys (1760–1804)', *Trafodion Cymdeithas Hanes y Bedyddwyr*, 5–37.
- James, E. W. (2009), 'Welsh ballads and American slavery', <<http://www.cardiff.ac.uk/insrv/libraries/solar/digital/welshballads/welsh-ballads-and-american-slavery.html>> (dyddiad cyrchu: 10 Medi 2015).
- James, E. W. (2002), 'Williams Pantycelyn a gwawr y Mudiad Cenhadol', yn Jenkins, Geraint H. (gol.), *Cof Cenedl*, XVII, ff. 65–101.
- Murray, I. H. (1971), *The Puritan Hope: A study in revival and the interpretation of prophecy* (London: Banner of Truth).
- Roberts, G. M. (1958), *Y Pêr Ganiedydd II* (Aberystwyth: Gwasg Aberystwyth).
- Rhys, M. J. (c.1790), *Achwynion Dynion Duon, mewn caethiwed truenus yn Ynysoedd y Suwgr* (Caerfyrddin: I. Daniel).
- Rhys, M. J. (c.1790), *Dioddefiadau miloedd lawer o ddynion Duon, mewn caethiwed truenus yn Jamaica a lleoedd eraill; Yn cael eu gosod at ystyriaeth ddifrifol y Cymry hawddgar, er mwyn ceisio eu hennill i adael siwgr, triagl, a rum* (Caerfyrddin a Bryste (Bryste): ni nodir gwasg gyhoeddi).

- Rhys, M. J. (1794), *Tabl yn cynnwys maintoli, hyd, lled a rhifedi'r trigolion ynghyd a'u hamrywiol grefyddau yn holl wledydd ac ynsoedd y byd...hefyd...y moddion i ddychwelyd y Paganiaid i wybodaeth o'r Unig Un Dduw, a'r lachawdwr Iesu Grist* (Caerfyrddin: ni nodir gwasg gyhoeddi).
- Rhys, M. J. (1794), *Y Drefn o Gynnal Crefydd yn Unol-Daleithiau America: Ynghyd â Darluniad Byr o Kentucky, a Rhesymau digonol i gyfiawnhau'r cyfryw sy'n myned o'r Wlad hon i America, a chyngor i'r Cymry* (Caerfyrddin: ni nodir gwasg gyhoeddi).
- Salmon, T. (1739), *Modern History: or, The present state of all nations* (London: Tho. Wotton & T. Osborne).
- Williams, G. A. (1980), *The search for Beulah Land: The Welsh and the Atlantic Revolution*, (London: Holmes & Meier).
- Williams, W. (1779), *Ber Hanes o'r pethau mwyaf hynod ym mywyd James Albert Ukawsaw Groniosaw, tywysog o Affrica: fel yr adroddwyd ganddo ef ei hun* (Aberhonddu: E. Evans).
- Williams, W. (1762–79), *Pantheologia, neu Hanes holl grefyddau'r byd* (Caerfyrddin: E & D Powell).